

تروریسم سایبری و حقوق بشر دوستانه بین المللی

سیما حاتمی*^۱

فتح اله رحیمی^۲

اسماعیل شاهسوندی^۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۲۹

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۰/۰۱

چکیده

سایبرتروریسم با هدف ممانعت از دسترسی به اطلاعات و ایجاد اغتشاش و برهم زدن امنیت ملی و بین المللی برای طرف های درگیر با ایجاد رعب و وحشت در دنیای کنونی و با فناوری فوق پیشرفته مطرح است و مراکز حیاتی، حساس و مهم را تحت تاثیر قرار می دهد. توجه و پرداخت سریع و در عین حال هوشمند، هدفمند و معقول به موضوع بمنظور مصون سازی این مراکز از تهدیدات موجود و محتمل الوقوع در جهت حفظ امنیت ملی و حریم شخصی شهروندان در عرصه نبرد سایبری ضروری است. سایبر تروریسم و رابطه آن با حقوق بین الملل در قالب حقوق مخصصات بین المللی و حقوق بشردوستانه محور مطالعه این جستار تحقیقی و تحلیلی است. رویکرد استقرایی بکار رفته در تحلیل موضوع، مبین آن است که ماهیت سایبر تروریسم در حقوق بین الملل ذیل حقوق بشردوستانه تعریف می شود و تمهیداتی را برای مقابله با آن توسط دولت ها ارائه می دهد .

واژگان کلیدی: سایبرتروریسم، فناوری اطلاعات، حمله سایبر، حقوق مخصصات، حقوق بشردوستانه

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱-دانش آموخته دانشکده حقوق و علوم سیاسی دانشگاه تهران (نویسنده مسئول) drsimahatami@gmail.com

۲-عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال rahimif_law@yahoo.com

۳- عضو هیات علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال es.shahsavandi@ymail.com

۱-مقدمه

بی شک، تروریسم^۱ در جهان معاصر با حادثه ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ در حمله به برج‌های دو قلوی تجارت جهانی به نقطه اوج رسید. البته تروریسم بسیار قبل تر از آن وجود داشت، بگونه‌ای که از هجده سند بین‌المللی (شامل اصلاحیه‌ها و متمم‌ها)^۲ که از سال ۱۹۶۳ به تصویب رسیده، سیزده سند مربوط به قبل از سال ۲۰۰۱ است.

تحول تدریجی اصول کلی حقوق بین‌الملل^۳ مربوط به تروریسم، از ۱۱ سپتامبر، بنظر می‌رسد حالت یک طرفه‌ای دارد؛ زیرا علیرغم آنکه برخی از عناصر مربوط به آن، آنچنانکه در عدم پذیرش کنوانسیون جامع تروریسم بین‌المللی^۴ و عدم ارائه تعریف تروریسم متبلور است، به هیچ وجه تغییر نکرده‌اند؛ لیکن سایر عناصر مرتبط با تروریسم، به شدت تغییر یافته و متحول شده‌اند. به رسمیت شناختن صریح حق دفاع یک کشور در پاسخ به یک حمله تروریستی در قطعنامه‌های شماره ۱۳۶۸ و ۱۳۷۳ شورای امنیت سازمان ملل متحد (UNSC)^۵ مصداقی از این مدعا است (Derek Jinks; 2003; 32)

بهرحال، توجه به مبانی قانونی دفاع در برابر حمله تروریستی سایبری که به آستانه حملات ۱۱ سپتامبر می‌رسد، ضروری است. برخی بر این باورند که هیچ تهدید سایبری قریب الوقوعی وجود ندارد { Massimo Mauro; 2006; pp 219, 221 (Edward Halpin et al. eds., 2006) }؛ معذالک، اگرچه حملات سایبری هنوز به طور رسمی رکوردی را از نظر تلفات شدید ثبت نکرده‌اند؛ اما شکاف بزرگ و عمیقی بین خطر مفروض و فعالیت‌های تروریستی سایبری، شناسایی شده است (Anna- Maria Talihärm; 2010; pp 59, 62). با اینحال، بموازات تکامل سریع فناوری‌های نوین و فوق‌العاده، مدت مدیدی است که تروریسم سایبری نیز بعنوان تهدیدی برای حیات و زندگی بشر شده است.

بهر صورت، این جستار تحلیلی در صدد پاسخ به این پرسش اساسی است که ارتباط سایبر تروریسم با حقوق جنگ یا عبارتی صحیح تر حقوق بشردوستانه بین‌المللی چیست و چه رژیم حقوقی بر آن حاکم است؟ در این راستا، بنظر می‌رسد با استقراء در رویه دولتها و تحلیل اسناد بین‌المللی مربوطه می‌توان بیان داشت که تروریسم سایبری نیز با ابتدای به توصیف تروریسم بعنوان «هرگونه اقدام، علاوه بر اقدامات

^۱-Terrorism

^۲-International Legal Instruments to Counterterrorism, U.N. Action to Counterterrorism, <http://www.un.org/terrorism/instruments.shtml> (last visited Aug. 21, 2012).

^۳-General principles of international law

^۴- The UN Comprehensive Convention on International Terrorism

^۵-The United Nations Security Council (UNSC) in Resolutions 1368 and 1373

^۶-Also See Dorothy Dennings, A View of Cyberterrorism Five Years Later, in Redings in Internet Security: Hacking, Counterhacking, and Society (K. Himma ed., 2006), cited in Eneken Tikk, Comprehensive Legal Approach to Cyber Security, 35 Dissertations Juridical Universities Taruensis 22 (2011).

مشخص شده در کنوانسیون‌های ژنو و قطعنامه ۱۵۶۶ (۲۰۰۴) شورای امنیت، که به منظور مرگ یا ایراد صدمات جدی بدنی به غیرنظامیان یا غیرنظامیان صورت بپذیرد، موضوعی است که حساسیت بین‌المللی را در پی دارد و با تفکیک عمل نظامیان در استفاده از فناوریهای روز در فضای سایبر در حمله به دشمن بعنوان عمل نظامی از عمل افراد و گروههای تروریستی که با استفاده از فناوری الکترونیکی در فضای سایبر با اختلال در سیستمهای هوشمند شهری و تخریب عمده زیرساختهای حیاتی و حساس یک کشور، موجب رعب و وحشت مردم و وادار کردن دولت به انجام یا عدم انجام کاری می‌شوند، چنانچه میزان و شدت حمله سایبری به آستانه حمله مسلحانه برسد، تحقیقاً مشمول قواعد حقوق مخاصمات مسلحانه خواهد بود. لذا محور ساخت چنین توصیفی از تروریسم سایبری نیز آن است که هدف از آن، بنا به ماهیت یا زمینه عمل ارتكابی، ارباب جمعیت یا مجبور کردن دولت یا سازمان بین‌المللی به انجام یا خودداری از انجام هر عمل غیر قانونی می‌باشد.

۲- ظهور تروریسم سایبری و سطح بندی ساختاری آنها

در طول جنگ سرد، در رویکردی واقع‌گرایانه از روابط بین‌الملل، دولتها در کانون اصلی توجه قرار داشتند و متعاقب ظهور «دولت امنیت ملی»، به سبب خطرات ناشی از مسابقه تسلیحات هسته‌ای و ترس از آن، مبادرت به ایجاد دستگاه‌های امنیتی و اطلاعاتی قدرتمند نمودند (راسکین، ۱۹۷۶).^۱ اما با تحولات روابط بین‌الملل در اواسط تا اواخر دهه ۱۹۸۰، انواع بازیگران غیردولتی، از جمله گروه‌های تروریستی و سازمان‌های بین‌المللی در کانون توجه قرار گرفتند و دیگر، دولتها همانند قبل، در روابط نوظهور بین‌المللی، «جعبه سیاه» نبودند. در این تغییر، اینبار آنچه در داخل دولت اتفاق افتاد، نیز در شکل‌دهی امور بین‌المللی مهم بود؛ لذا طیف جدیدی از نظریه‌های بین‌المللی، با تمرکز بر بازیگران خرده دولت، گروه‌های هویتی و پویایی‌های اجتماعی ابراز شدند (بوزان، ۱۹۹۱)^۲

نظر به اینکه در حال حاضر بیش از صد سازمان تروریستی بین‌المللی از گروه‌های کوچکی نظیر فیانا عایران، حرکت الجهاد الاسلامی، مجاهدین خلق ایران که توسط چند کشور تعیین شده‌اند تا گروه‌های گسترده تری نظیر القاعده، لشکر طیبه، اسباط الانصار، داعش و غیره که بعنوان سازمان تروریستی شناخته می‌شوند؛ در جهان مدرن امروز، پناهگاه‌های امن سایبری زیادی ایجاد کرده‌اند که این گروه‌ها می‌توانند بدون ترس از انتقام‌جویی مستقیم، در آنجا فعالیت کنند { **Stuart H. Starr; 2009; 18, 34 (Christian**

^۱- Cited in Simona R. Soare, Joe Burton Smart Cities, Cyber Warfare and Social Disorder, [UNDATED].

^۲- Ibid.

(Czosseck & Kenneth Geers eds., 2009).^۱ البتّه بنظر می‌رسد موفقیت دولتها در عملیات ضد تروریستی، احتمالاً این بازیگران غیردولتی را به تروریسم سایبری سوق داده، بنحوی که برخی گروه‌ها که پناهگاه فیزیکی خود را در مناطق کلیدی و مهم از دست داده‌اند، به پناهگاه‌های فضای مجازی روی آورده‌اند. (Gabriel Weimann; 2004, at 1, 11). با اینحال، از لحاظ ساختاری، می‌توان قابلیت‌های تروریسم سایبری این سازمان‌های تروریستی را آنچنانکه مرکز مطالعه تروریسم و جنگ‌های نامنظم در دانشکده تحصیلات تکمیلی نیروی دریایی در مونتری در سال ۱۹۹۹ تبیین کرده، در سه سطح مشخص ساختار ساده^۲؛ ساختار پیشرفته^۳ و ساختار پیچیده^۴ توصیف کرد.

الف- ساختار ساده؛

این ساختار، علیرغم آنکه توانایی انجام اقدامات هک اساسی علیه سیستم‌های فردی با استفاده از ابزارهایی که توسط شخص دیگری ایجاد شده را دارد؛ مع الوصف، واجد سازمان تحلیل هدف، فرماندهی و کنترل، یا توانایی یادگیری بالایی نیست.

ب. ساختار پیشرفته:

ساختاری است که قابلیت انجام حملات پیچیده تر علیه چندین سیستم یا شبکه و احتمالاً اصلاح یا ایجاد ابزارهای هک اساسی^۵ را دارد و یک سازمان واجد تجزیه و تحلیل هدف اولیه، فرماندهی و کنترل و قابلیت یادگیری است.

ج. ساختار پیچیده

این ساختار تروریستی، قابلیت حملات هماهنگ جهت ایجاد اختلال انبوه در برابر دفاع‌های یکپارچه و ناهمگن، از جمله رمزنگاری^۶ می‌باشد و امکان ایجاد ابزارهای پیشرفته هک با توانایی بالا را دارد و واجد مکانیزم تجزیه و تحلیل هدف، فرماندهی و کنترل و قابلیت یادگیری سازمانی است. (Bill Nelson; 2000; 23).

مستندات دلالت دارد که القاعده در سال ۲۰۰۲ در صدد یک حمله سایبری به یک سد (Shima D.

Keene; 2011; pp 359, 364-65) و در سال ۲۰۰۵ قصد از بین بردن کل ترافیک اینترنت بریتانیا را

¹- Also See. Kenneth Geers, Cyber Weapons Convention 26 Computer L. & Sec. Rev. 547 (2010). Also, Gabriel Weimann, Cyberterrorism: How Real Is the Threat? U.S. Inst. of Peace, Dec. 2004, at 1, 11.

²- Simple-Unstructured

³- Advanced-Structured:

⁴- Complex-Coordinated3.

⁵- Basic Hacking tools

⁶- Cryptography

داشت و یا حامیان بیره‌ای آزادی بخش تامیل ایلام^۱ ایمیل‌هایی را با هدف مختل کردن ارتباطات به سفارت‌های مستقر در سریلانکا ارسال کرده‌اند (**Id. at 363**).

روشهای تروریستها در ساختارهای مذکور، در جهت تقویت فعالیت‌های مربوط، قابل توجه است. در فضای سایبر و تروریسم سایبری فی‌نفسه، سطح پایین تخصص فنی در ساختارهای (ساده- و حتی بدون ساختار) با بکارگیری افراد ماهر از نظر فنی و گاهی هم بهبود قابلیت‌های تروریست‌ها ارتقاء می‌یابد (**Bill Nelson; 2000; 23**). لذا گروه‌های کوچک مجرمان سایبری ممکن است با یکدیگر همکاری نموده و حتی چنانچه دیدگاه‌های رادیکال مذهبی یا اجتماعی-سیاسی مشابهی با سازمان‌های تروریستی شناخته شده، داشته باشند، با آنها ادغام شوند (**Clay Wilson, Botnets; 2008; 18**). ضمن آنکه افراط‌گرایان می‌توانند با پرداخت هزینه، دانش و برنامه‌های لازم را از تیم‌های هکر دریافت کنند. برخی از گروه‌ها مانند «انجمن هکرهای روسیه» خدمات یکبار مصرف را از طریق اینترنت ارائه می‌دهند.^۲ با اینحال، امروزه اطلاعات مربوط به آسیب‌پذیری رایانه‌ای، که هنوز نرم‌افزاری هم برای رفع مشکلات آنها طراحی نشده، در بازار سیاه با پرداخت مبلغی بین ۱۰۰۰ تا ۵۰۰۰ دلار آمریکا^۳ قابل دریافت است.

برخی از گروه‌های مجرم سایبری ممکن است با «تروریست‌های میدانی»^۴ دارای همپوشانی اهداف باشند؛ لیکن بعضاً نیز ترجیح می‌دهند مستقل عمل کرده و سعی کنند در «تروریسم سایبری محض»^۵ شرکت نمایند. به عنوان مثال، گروه «جی-فورس پاکستان» (هواداران القاعده)^۶ با هدف آزادسازی کشمیر، یک کمپین مستقل نفوذی علیه جامعه اینترنتی به راه انداخت که در سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۲، به اوج خود در باب آزادسازی کشمیر رسید؛ اگرچه فعالیت‌های این گروه، بیشتر شامل تخریب وبسایت‌ها بود، نه صرفاً اقدامات واقعی تروریسم سایبری.

برخی معتقدند که اقدامات تروریستی سایبری علیه این اهداف برای سازمان‌های تروریستی نسبت به یک حمله معمولی، مطلوب تر نیست؛ زیرا منجر به تأثیر روانی کمتری می‌شود. جریحه دار کردن احساسات عمومی و خدشه به امنیت جمعیتی و برهم زدن آرامش انسانها نیز در این زمینه حائز اهمیت است. این موضوع در بحران گروگانگیری نورد اوست در مسکو (۲۰۰۲)، بمب‌گذاری‌های مادرید (۲۰۰۴)، بمب‌گذاری‌های لندن (۲۰۰۵) و سایر حملات تروریستی مشهود است (**Gordon & Ford, 2003**). با اینحال، برخلاف تروریسم سنتی، تروریسم سایبری برای موفقیت، نیازی به سرمایه‌گذاری مالی قابل توجه و

¹- Tigers of Tamil Eelam

²- Nick Ellsmore, Cyber-Terrorism in Australia: The Risk to Business and A Plan to Prepare 7 (2002).

³- Black market for a sum of \$1,000 to \$5,000 USD.

⁴- "Field-Terrorists,"

⁵- "Pure cyberterrorism

⁶- The "G-Force Pakistan" group (sympathizers of Al-Qaeda)

یا حضور فیزیکی ندارد. در واقع، تنها پیش نیاز لازم برای انجام یک عمل تروریستی سایبری، دانش فنی است که پس از کسب آن، یک دارایی رایگان و قابل استفاده مجدد خواهد بود؛ در غیر اینصورت، انجام عملیات تروریستی برای افراط‌گرایان مشکل و پرهزینه خواهد بود.

اگرچه رژیم معاهداتی کنونی مربوط به تروریسم، مستقیماً به حملات سایبری اشاره نمی‌کند و اکثر کنوانسیون‌های موجود نیز در دورانی ایجاد شده‌اند که حملات سایبری غیرقابل تصور بوده، لیکن این امر کاربرد آنها را برای اقدامات تروریستی سایبری منتفی نمی‌کند؛ ضمن آنکه اصول مندرج در آنها در شکل‌گیری حقوق عرفی بین‌المللی در رابطه با این اعمال مؤثر است (Matthew J. Skleroy; 2009; PP 64-65). لذا از آنجا که در زمینه تروریسم سایبری، تمایز بین خطرات واقعی و سناریوهای با احتمال کم، که نزدیک به واقعیت هستند، مهم می‌باشد، از لحاظ تحلیلی، محتوای اسناد حقوقی بین‌المللی مذکور، دلالت بر این دارد که افزایش امکان ارتکاب اقدامات تروریستی جرم‌انگاری شده از طریق فضای سایبری، به ترتیب از غیرممکن تا بسیار محتمل خواهد بود.

۳. شهرهای هوشمند^۱ و سایر تروریسم

آرام آرام، تحولات مستمر ناشی از پیشرفتهای تکنولوژیکی بشری، توجهات را به شهرها معطوف نمود. در این راستا البته دو گرایش نوظهور باعث شد تا شهرها در تحلیل روابط بین‌المللی مورد توجه قرار گیرند. روند اول معطوف به پدیده جهانی شدن است که ارتباط سیاسی، مالی و نظامی شهرها و نقش آنها را به عنوان مرکز فرماندهی و برنامه ریزی ارتقاء داد (آلدرسون و همکاران، ۲۰۰۶). ترکیب اثرات جهانی شدن و گسترش سریع فناوری اطلاعات و ارتباطات، جهان را «مسطح» کرد و با تغییرات جهانی، تأثیر و تأثر وضعی متقابل داشت. روند دوم مربوط به شهرنشینی است، فرآیندی که با جهانی شدن، افزایش بازارهای بین‌المللی، صنعت، ظهور اقتصادهای خدمات محور و فرصت‌های شغلی، و کاهش زندگی و اقتصاد روستایی انجام شده است. از سال ۲۰۱۶، بیش از نیمی از جمعیت جهان در شهرها زندگی می‌کنند و قرار است این رقم تا سال ۲۰۵۰ به دو سوم یعنی حدود ۷ میلیارد نفر افزایش یابد (ریچی و روزر، ۲۰۱۸).

شهرها از آن جهت که واجد چندین کارکرد مهم سیاسی، اقتصادی و امنیتی هستند، مدیریت آینده شهرنشینی، از جمله پایداری زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی، برای امنیت شهری، مهم و حیاتی خواهد بود. امروزه حتی برخی از شهرها از حیث اینکه مراکز اصلی اقتصادی هستند؛ کمالینکه بازارهای سهام

¹- Smart Cities

²- Cited in Simona R. Soare, Joe Burton Smart Cities, Cyber Warfare and Social Disorder, [UNDATED].

³- Ibid.

جهانی،^۱ که اکنون تحت تسلط نیویورک، هنگ کنگ، لندن و توکیو قرار دارند، میزبان زیرساخت‌های مالی جهانی و نهادهای اداره کننده اقتصاد جهانی هستند، لذا در صورت حمله سایبری به آنها، کل اقتصاد دنیا در طرفه العینی خواهد خوابید.^۲

شهرها همچنین مراکز اصلی دیپلماتیک و روابط سیاسی جهانی هستند و سفارتخانه‌ها، کنسولگری‌ها و منافع خصوصی بی شماری برای نفوذ سیاسی در شهرها قرار دارند؛ لذا فی حد نفسه به بازیگران مهمی تبدیل شده‌اند که عاملی در حال رشد در امور بین‌الملل می باشند. علاوه بر این، شهرها محل گذارهای سیاسی عمده ای مانند بهار عربی بوده و میزبان مکان های دیدنی نمادین مانند برج ایفل، بیگ بن، مرکز تجارت جهانی وان، پل بندرگاه سیدنی و برج خلیفه هستند که اهمیت سیاسی و امنیتی گسترده ای دارند. لذا حفظ امنیت آنها در مقابل حملات سایبری، حائز اهمیت است.

۲-۱- ظهور شهرهای هوشمند و ضرورت دفاع

شهرهای هوشمند، بطور مؤثر سیستم های فیزیکی، دیجیتالی و انسانی را در محیط های شهری برای ارائه نتایج پایدار، فراگیر و مرفه برای شهروندان خود یکپارچه می کنند.^۳ در حال حاضر، مطمئناً در شهرها فناوری وجود دارد، اما اشکال کاملاً یکپارچه و خودکار کنترل فناوری بر خدمات مختلف و افرادی که از آنها استفاده می کنند، هنوز در حال توسعه است. نیل به نتایج مثبت در این زمینه، به امنیت شهر هوشمند بستگی دارد؛ کماینکه اکنون آسیب پذیری های تکنولوژیکی پروژه های احداث شده در شهر هوشمند نیز مورد توجه است. وابستگی فزاینده شهرهای هوشمند به اتصالات فناوری و داده ها، آسیب پذیری های آنها را در برابر حملات سایبری و تهدیدهای نفوذ هیبریدی خارجی افزایش می دهد. لذا شهرهای هوشمند در معرض حملات سایبری و آسیب های واقعی و جدی ناشی از آن هستند و از این جهت، می توانند مکان امنی برای مردم باشند.

سطوح حمله چندگانه به یک شبکه شهر هوشمند، حتی می تواند موجب نگرانی فزاینده در مورد تهدید حقوق مدنی و سیاسی شهروندان شود (سوخاک و همکاران، ۲۰۱۹). ضمن آنکه همواره ممکن است چالش های امنیتی درباره حملاتی که باعث اختلال در خدمات و سرقت یا دستکاری داده های جمع آوری شده توسط حسگرها می شوند، وجود داشته باشد (Elmaghraby & Losavio, 2014).

¹- Cosmopolitans

²- Statista.2020

³- British Standards Institute. (2014) PAS 181 Smart city framework. Available from: <https://www.bsigroup.com/en-GB/smart-cities/Smart-Cities-Standards-and-Publication/PAS-181-smart-cities-framework/> [Accessed 28th August 2020].

⁴-Ibid

زیرساخت‌های هوشمند در یک شهر هوشمند اعم از حمل و نقل عمومی و کنترل ترافیک، شبکه انرژی، تامین آب، مدیریت زباله، عملیات ساختمانی، مراقبت‌های بهداشتی، سیستم‌های تحویل کالا، خدمات اداری محلی، سیستم‌های پشتیبان و غیره معمولاً توسط یک شبکه مَرکَب و هم‌افزایی از زیرساخت‌های فیزیکی و مجازی فعال می‌شوند که نحوه تعامل شهروندان با مدیریت شهری و حکومت محلی را مشخص می‌کند. لذا اگرچه روند توسعه بنحوی است که در آینده نزدیک شبکه‌های متصل به جی‌فایو (جی-۵) اینترنت اشیا و شبکه‌ها و پلتفرم‌های خدمات مستقل (سرویس‌های الکترونیکی که بصورت خودکار و با حضور انسان عمل می‌کنند) می‌توانند طراحی، عملیات و کارایی شهر هوشمند را در دهه ۲۰۲۰ متحول و اصلاح کنند؛ لیکن هر یک از اجزای زیرساخت شهر هوشمند آسیب‌پذیری خاص خود را دارد، کم‌اینکه سیستم‌های پیچیده، چند لایه و بهم پیوسته در زیرساخت شهر هوشمند، بطور سیستمی در برابر تعداد فزاینده‌ای از تهدیدات از جنایات سایبری تا جنگ ترکیبی آسیب‌پذیر هستند.

آگاهی روزافزون نسبت به خطرات امنیت سایبری نهفته در زیرساخت‌های شهر هوشمند و اثرات فیزیکی بالقوه آنها و دفاع در مقابل آنها بجای ریسک‌گریزی، یکی از مولفه‌های مدیریت ریسک است. پیش‌بینی می‌شود هزینه‌های امنیت سایبری برای زیرساخت‌های شهر هوشمند بین سال‌های ۲۰۲۰-۲۰۲۴ به بیش از ۱۳۵ میلیارد دلار افزایش یابد.^۱

طراحی امنیت سایبری و حفظ آن، ملازم توسعه طرح‌های شهر هوشمند است. استانداردسازی و صدور گواهینامه، از جمله استانداردهای ایزو^۲ برای شهرهای هوشمند و گواهینامه اتحادیه اروپا برای دستگاه‌ها و خدمات^۳، وضع مقررات خاص برای حفاظت از زیرساخت‌های حیاتی که مقامات ملی و اپراتورهای خدمات شهر هوشمند باید از آن پیروی کنند، در زمره این طرح‌ها می‌باشد. از آنجاکه اجرای این استانداردها و مقررات، یک مزیت ملی است، لذا تفاوت در تمرکز استراتژیک به موضوع، سطح ظرفیت فناوری و تخصیص بودجه برای این مهم، مبین سطوح مختلف عملکرد است.

۴- عناصر مقابله با سایبرتروریسم در حقوق مخاصمات^۴

الف- دفاع از خود در برابر تروریسم

امروزه دولت‌ها از آسیب‌پذیری‌های زیرساخت‌های داخلی و تهدید بالقوه‌ای که تروریسم سایبری برای آنها دارد، آگاهند. با اینحال، همکاری بین‌الدولی در مقابله با تروریسم، به نوعی عقیم باقی مانده است؛ کما

^۱- ABI Research; 2019

^۲- ISO Standards

^۳- ICT (EC 2020)

^۴- Jus Ad Bellum

اینکه کارگروه اجرای مبارزه با تروریسم سازمان یافته، هنگامی که در مورد مقابله با استفاده از اینترنت برای اهداف تروریستی^۱ از کشورها درخواست کرد تا در سال ۲۰۰۹ گزارشی ارائه کنند، تنها دو کشور حملات سایبری توسط تروریست‌ها را بعنوان تهدیدهایی که آنها را نگران می‌کرد، گزارش کردند.^۲ این وضعیت، با توسعه سریع قابلیت‌های دفاع و تهاجم سایبری توسط ایالات متحده، چین، روسیه، ایران، کوبا، اسرائیل، بریتانیا و دیگران در تضاد است (W.P. Strobel; 2000; 32) و نشان می‌دهد که این کشورها به دنبال استفاده از آنها هستند و حق دفاع فردی از خود در برابر تروریست‌های سایبری، بر اقدام جمعی در آینده، ارجح بوده و برای دولتها موضوعیت دارد.

در واقع، دو دولت، یعنی اسرائیل و ایالات متحده، به خاطر رویه مستمرشان در استفاده از زور علیه تروریست‌ها و دولت‌هایی که آنها را پناه می‌دهند، در این زمینه متمایزند و در حالیکه شورای امنیت، طی قطعنامه‌های متعدد، عملیات «دفاع از خود» در برابر حملات تروریستی قبلی مانند حمله به فرودگاه بیروت در سال ۱۹۶۸ (قطعنامه ۲۶۲)، یورش به لبنان در سال ۱۹۷۳ (قطعنامه ۳۳۲ و ۳۳۷)، بمباران مقر ساف در تونس در سال ۱۹۸۵ (قطعنامه ۵۷۳) و ترور خلیل الوزیر در سال ۱۹۸۸ (قطعنامه ۶۱۱)، را محکوم نموده، لیکن اسرائیل همچنان بر موضع خود مبنی بر تفسیر گسترده حق دفاع از خود پافشاری می‌کند و احتمالاً این کار را در رابطه با تروریسم سایبری هم ادامه خواهد داد (Christine Gray; 2000; 116).

اگرچه به نظر می‌رسد استدلال‌ات اسرائیل در این زمینه، جامعه بین‌المللی را متقاعد نکرده، اما پس از یازده سپتامبر، دولت‌ها به صراحت امکان اقدام در دفاع از خود در برابر سازمان‌هایی مانند حزب‌الله و حماس را رد نمی‌کنند و ترجیح می‌دهند بجای آن در ارزیابی قانونی بودن حمله هوایی در نزدیکی دمشق در سال ۲۰۰۳، تهاجم به لبنان در سال ۲۰۰۶، و بمباران غزه در ۲۰۱۲-۲۰۰۷ بر مسائل تناسب در دفاع، تمرکز کنند. البته محکومیت اقدام ایالات متحده در «دفاع از خود» در برابر تروریست‌ها در شورای امنیت به دلیل وتوی آمریکا، محتمل نبود. با این وجود، مجمع عمومی سازمان ملل متحد موفق شد بموجب قطعنامه ۳۸/۴۱ بمب گذاری جاما هریای لیبی در سال ۱۹۸۶ را که در واکنش به بمب گذاری دیسکوتک برلین انجام شد، را محکوم نماید. عملیات «ضد تروریستی» ایالات متحده در عراق در سال ۱۹۹۳ و همچنین در سودان و افغانستان در سالهای ۱۹۹۸ تا سال ۲۰۰۱ نیز مواردی بودند که شورای امنیت در قطعنامه ۱۳۶۸ خود بطور تلویحی پرسش‌های حقوقی مبنی بر اینکه ایالات متحده از این حق برخوردار است، را مطرح کرد.

¹- UN Counter-Terrorism Implementation Task Force (CTITF) Working Group on Countering the Use of the Internet for Terrorist Purposes.

²- U.N. Counter-Terrorism Implementation Task Force, Report on Countering the Use of the Internet For Terrorist Purposes 3 (Feb. 2009), available at http://www.un.org/en/terrorism/ctitf/pdfs/ctitf_internet_wg_2009_report.pdf.

توسل به دفاع از خود در برابر یک سازمان تروریستی، در نوع خود طلیعه دار پرسش‌های عدیده‌ای است که بی‌شک بدون پاسخ مانده‌اند. این امر با تأیید بی‌صدای جامعه بین‌المللی در مورد تهاجم به افغانستان در سال ۲۰۰۱ و نیز با رویکردهای قانونی اتخاذ شده در خود ایالات متحده تأیید شد (Raphaël; 2010; pp183, 193). در ایالات متحده آمریکا، رئیس‌جمهور دارای اختیارات قانونی برای استفاده از نیروهای مسلح در عملیات نظامی، علیه تروریست‌ها است و لاجرم این امر شامل تروریسم سایبری نیز خواهد بود.

کشورهای دیگر نیز به ماده ۵۱ منشور ملل متحد استناد کرده تا حملات علیه گروه‌های تروریستی را با بازخوردهای متفاوت توجیه کنند. واکنش‌ها به تهاجمات متعدد ترکیه به شمال عراق در دهه‌های گذشته برای تعقیب حزب کارگران کردستان از صرف درک اقدام ترکیه تا نگرانی در این باره متغیر بود. واکنش نسبت به تعقیب جنگجویان چچنی توسط روسیه در گرجستان، حمله ایران به پایگاه‌های مجاهدین خلق و گروه‌های کرد عراقی، مشارکت اتیوپی در جنگ داخلی سومالی در سال ۲۰۰۶ و حمله کلمبیا به خاک اکوادور در سال ۲۰۰۸ برای درگیری با فارک، مصادیقی از رویکردهای متفاوت دولتها نسبت به مواجهه دولتها با تروریست‌ها با استفاده از دکترین دفاع از خود می‌باشد (Christian J. Tams; 2009; pp 359, 379).

اگرچه این قبیل نمونه‌ها مستقیماً معطوف به تروریسم سایبری نیست، لیکن مبین این واقعیت حقوقی است که دولت‌ها چگونه ممکن است به حملات سایبری جدی از سوی بازیگران غیردولتی واکنش نشان دهند. تا به امروز هیچ کشوری به تلاش برای انجام یک حمله سایبری اعتراف نکرده و انتظار می‌رود بازیگران غیردولتی بیشتر در چنین فعالیت‌هایی شرکت کنند. از منظر حقوق بین‌الملل، نامگذاری یک گروه یا سازمان با قابلیت‌های تهاجمی سایبری به عنوان «تروریست» برای جبران خسارات و جلوگیری از تکرار چنین جنایاتی کافی نیست؛ بلکه احتمالاً برنامه ریزی برای راه اندازی یک حمله سایبری به مثابه «توسل به زور» و عملی غیرقانونی و نوعی «حمله مسلحانه» تلقی خواهد شد که در اینصورت، مبنایی برای استناد به ماده ۵۱ منشور ملل متحد در توجیه اقدام نظامی در مقام دفاع مشروع خواهد بود.

در پرونده دیوارحائل^۱ دیوان بین‌المللی دادگستری به این نتیجه رسید که «ماده ۵۱ منشور ملل متحد، وجود یک حق ذاتی دفاع از خود را در مورد حمله مسلحانه یک دولت علیه دولت دیگر به رسمیت می‌شناسد».^۲ حق دفاع از خود علیه بازیگران متجاوز غیردولتی در حقوق بین‌الملل عرفی از ازمینه قدیم وجود

^۱- THE WALL CASE

^۲- Legal Consequences of Construction of a Wall in Occupied Palestinian Territory, Advisory Opinion, 2004 I.C.J 136, ¶ 128 (July 9) [hereinafter Wall Case]. This conclusion can be considered an example of “unhelpful caution in using the judicial tools at its

داشته است. ضمن آنکه همانطور که قاضی هیگینز نیز اشاره کرده، در متن ماده ۵۱ چیزی وجود ندارد که تصریح کند «دفاع از خود» تنها زمانی که یک دولت حمله مسلحانه انجام دهد، قابل استناد است» (Yaroslav Shiryayev; 2010; 14).

لذا در یک رویکرد تحلیلی، حمایت گسترده از قانونی بودن ادعای ایالات متحده برای دفاع از خود در افغانستان، مؤید استظهار آن به استدلال حقوقی دائر بر انطباق آن با مفهوم دفاع مشروع مقرر در ماده ۵۱ منشور ملل متحد نیست و لزوماً نمی‌تواند با تفسیر مجدد معتبر از منشور، در مقام ظهور حقوق بین‌المللی عرفی آنی باشد.

برخی استدلال کرده‌اند که ایالات متحده از شورای امنیت سازمان ملل متحد درخواست تأیید قانونی عملیات نظامی خود در قطعنامه ۱۷۱ را نکرده و بجای آن، برای اجتناب از ایجاد سابقه، به دفاع از خود بصورت انفرادی استناد نموده است. در جهان پر تلاطم و مدرن امروز، دیگر زمان بحث از تحوّل طبیعی غیر آنی هنجارهای مرسوم سپری شده و امروزه، دیگر این سؤال مطرح نیست که آیا گروه‌های تروریستی (و تروریست‌های سایبری) می‌توانند یک «حمله مسلحانه» انجام دهند یا خیر؛ بلکه این سؤال مطرح است که تا چه حد لازم است دخالت دولت «برای اجازه استفاده از زور علیه قلمرو کشور میزبان» انجام شود (Chirstian Henderson; 2010; 158).

تقابل دو دیدگاه متضاد در حقوق بین‌الملل در موضوع ماده ۵۱ منشور ملل متحد، مؤید ناهمواری استناد به دفاع مشروع در اقدامات مرتبط با ضد تروریستی است. اکثریت قضات دیوان بین‌المللی دادگستری در پرونده فعالیت‌های مسلحانه موافقند که اگر حملات «باندهای مسلح» قابل انتساب به یک دولت نباشد، هیچ شرایط قانونی برای اعمال حق دفاع از خود در برابر آن دولت وجود ندارد. در حالیکه اقلیت آنها شامل قاضی سیما و کویمانز^۱ بر این باورند که «حملات مسلحانه... توسط باندهای مسلح نامنظم... حتی اگر نتوان آنها را به دولتی منتسب کرد، همچنان حملات مسلحانه هستند.

توصیه‌های سیاست لایدن در مورد مبارزه با تروریسم و حقوق بین‌الملل، از دیدگاه اخیر حمایت و اذعان می‌کند: «اکنون به خوبی پذیرفته شده که حملات بازیگران غیردولتی، حتی زمانی که به نمایندگی از یک دولت عمل نمی‌کنند، می‌توانند حمله مسلحانه محسوب شوند و موجب حق دولت در دفاع از خود

disposal and a reluctance to pronounce clearly on matters of contemporary importance." Id.; see David McKeever, The Contribution of the International Court of Justice to the Law on the Use of Force: Missed Opportunities or Unrealistic Expectations? 78 NORDIC J. INT'L L. 361, 396 (2009).

1- Judge Kooijmans and Judge Simma

گردند» (Schrijver & Herik; 2010; pp 531, 541-42). اما در جهت ایجاد تعادل بین دو نظریه مذکور، استین برگ اِمصالحه معقولی بین آنها برقرار نمود که بنظر می‌رسد با در نظر گرفتن عملیات دفاع از خود بصورت انفرادی، منعکس‌کننده عملکرد دولتهاست. از نظر وی، پیوند بین بازیگران غیردولتی و یک کشور میزبان باید حداقل در عدم تمایل یا ناتوانی برای توقّف حملات باشد (Steenberghe, supra note 155. Andrea Bianchi; 2011; pp 197, 202).^۲ این موضع در زمینه تروریسم سایبری، بدان معناست کشورهایی که از حملات تروریستی سایبری (که به آستانه قابل توجهی می‌رسند) برخاسته از قلمروشان، سوء استفاده، کنترل، حمایت و یا تحمل می‌کنند، می‌توانند با معیارهای تناسب، هدف حمله دولت زیان‌دیده در مقام دفاع از خود قرار گیرند. اگر حملات از بخش‌هایی از یک کشور ناتوان که دولت ذریبط قادر به کنترل آن نیست، سرچشمه بگیرد، آن مناطق نیز مشمول اقدامات دفاع از خود می‌شوند.

اگرچه بعید بنظر می‌رسد، اما زمانی که دولتی نمی‌خواهد اقدامات تروریستی سایبری را تحمل کند؛ مثلاً یک کنوانسیون ضد تروریستی را تصویب کرده و خواستار استرداد یا پیگرد قانونی تروریست می‌باشد، اما نمی‌تواند عاملان آنرا پیدا کند، ممکن است مشکل ایجاد شود. این امر به ویژه، آنجایی اهمیت می‌یابد که یک حمله سایبری ویرانگر تنها توسط یک نفر انجام شده باشد و دولت صدمه دیده در صدد انجام عملیات نظامی علیه آن فرد در خاک کشوری باشد که حمله مسلحانه از قلمرو آن کشور طراحی، برنامه ریزی، مدیریت و اجرا شده باشد. معذالک، اگرچه عملیات نظامی علیه بخش‌هایی از یک کشور، تنها برای تعقیب یک فرد، بی‌سابقه نیست؛ کما اینکه در خصوص اسامه بن لادن^۳ رهبر گروه القاعد انجام شد، لیکن با اینحال، ناگزیر پرسش‌هایی را در مورد تناسب بین حمله مهاجم و دفاع از خود در برابر آن و آثار ویرانگر حمله به خاک کشور دیگر، ایجاد می‌کند. از آنجایی که چنین شرایطی، مشمول قواعد حقوق بین‌الملل نمی‌شود، دولت میزبان تنها گزینه رجوع به شورای امنیت را پیش رو دارد که آن هم اگر طرف مقابل، دولتی باشد که دارای حق وتو است، نتیجه‌ای نخواهد گرفت.

ب- حمله مسلحانه در تروریسم سایبری

حملات تروریستی سایبری برای اینکه مشمول قواعد حقوقی ناظر به «حمله مسلحانه» در حقوق مشخصات گردد، علی‌القاعده وسعت حمله و آثار مخرب آن باید به آستانه «حمله مسلحانه» برسد. لذا کنترل یک پهپاد برای پرواز به داخل ساختمان غیرنظامی، با آنچه در حادثه ۱۱ سپتامبر ۲۰۰۱ در نیویورک رخ داد،

¹- Steenberghe

²- Also see; Military and Paramilitary Activities in and Against Nicaragua, Judgment, 1986 I.C.J 14, ¶ 195 (June 27). It follows that supply of software and “other support” by the host-state will not constitute an “armed attack” itself, however this would make a country a state-sponsor of terror, allowing the victim-state to resort to self-defense (possibly preemptively) against it.

³- Osama bin Laden

متفاوت خواهد بود؛ خصوصاً اینکه مبتنی بر منطق اصول قطعنامه ۱۳۶۸ شورای امنیت سازمان ملل متحد، دولت قربانی در مقابل حمله مسلحانه باید حق دفاع از خود را داشته باشد. دیوان بین‌المللی دادگستری در قضیه گروگانگیری، حملات تهدید کننده به جان پرسنل دیپلماتیک و حمله به آزادی آنها^۱ و نیز در قضیه سکوهای نفتی ایران، حمله به کشتی را یک «حمله مسلحانه» ای که منجر به حق دفاع از خود می‌شود، دانست.^۲ دیوان در پرونده تسلیحات هسته‌ای، انتشار تشعشعات اتمی را که آنگاه که بر سلامت، کشاورزی، منابع طبیعی و جمعیت یک منطقه وسیع تأثیر می‌گذارد و می‌تواند به محیط زیست آینده، غذا و اکوسیستم دریایی آسیب برساند و باعث ایجاد نقایص و بیماری‌های ژنتیکی در نسل‌های آینده شود، واجد وصف «حمله مسلحانه» دانست.^۳

با اینحال، مواردی از تروریسم سایبری که به آستانه استفاده از زور هم نمی‌رسد، نمی‌تواند مشمول موازین حقوقی ناظر به دفاع از خود باشد. مثلاً چنانچه یک سازمان تروریستی از طریق اینترنت اقدام به سرقت وجوه از بانکی کند، از آن جهت که آثار ویرانگری برای یک ملت یا جمعیت ساکن در یک منطقه جغرافیایی مشخص ندارد و یا محیط زیست و منابع طبیعی یک کشوری را در معرض نابودی قرار نمی‌دهد، لذا چنین عملیاتی که حتی به سطح «استفاده از زور» هم نمی‌رسد، نمی‌تواند مشمول عنوان «حمله مسلحانه» موضوع حقوق مخاصمات مسلحانه قرار بگیرد.

با این همه، بنظر می‌رسد، این موضوع تا حدودی وابسته به شرایط خاص هر موقعیت و همچنین شرایط سیاسی مربوطه دارد. آنچه ضروری است، حفظ آستانه مطلوب حقوق مخاصمات مسلحانه برای استناد به حق دفاع از خود در حقوق بین‌الملل می‌باشد که تحقیقاً آستانه بسیار پایین یک عمل خرابکارانه، موجب زوال مرز بین مخاصمه مسلحانه برای استناد به حق دفاع از خود در مقابل چنین عملی با تعقیب و مجازات مرتکب آن عمل خرابکارانه با استناد به قوانین کیفری می‌شود (Kenneth Watkin; 2004; 1-34)؛ در حالیکه آستانه بالای چنین عملی، از آن جهت که جان انسانها و منافع جمعی یک ملت و نظم عمومی یک کشور را در معرض خطر قرار می‌دهد، مشمول وصف «حمله مسلحانه» می‌شود.

۵- تئوری سوزن یابی^۴

در سال ۱۹۸۹ (پیش از جهانی شدن اینترنت) آنتونیو کاسسه^۱ ادعا کرد «از منظر حقوق بین‌الملل، اقدامات تروریستی برای اینکه واجد شرایط یک حمله مسلحانه گردد، باید بخشی از یک الگوی ثابت اقدام

^۱- United States Diplomatic and Consular Staff in Tehran (U.S. v. Iran), Judgment, 1980 I.C.J. 3, ¶¶ 57, 91 (May 24).

^۲- Oil Platforms (Iran v. U.S.), Judgment, 2003 I.C.J. 161, ¶ 72 (Nov. 6).

^۳- Legality of the Threat or Use of nuclear weapons, Advisory Opinion, 1996 I.C.J. 226, ¶ 35 (July 8).

^۴- Needle Pick Theory

خشونت‌آمیز باشد نه اینکه فقط حملات منزوی و پراکنده باشد» (Niaz A. Shah; 2007; pp 95-107).^۲ حملات سایبری مدرن، پدیده‌ای کاملاً متفاوت و عمدتاً با اهداف «جدی» بعنوان الگویی مداوم از تلاش برای ورود به یک سیستم با شانس موفقیت نسبتاً کم است.

باید اذعان کرد که وقوع تروریسم سایبری، نه تنها امری غیرممکن نیست، بلکه با توسعه فناوری، امکان‌پذیرتر هم شده است. اگرچه ممکن است اخفای مواد منفجره در هواپیما بسیار آسان‌تر از سقوط آن با استفاده از رایانه باشد؛ اما بهره‌گیری از روش‌های پیچیده الکترونیکی با دانش فنی خاص در فضای سایبر با هدف اثرگذاری بر منافع حیاتی و یا امنیت ملی و یا ایجاد ناامنی در یک کشور یا منطقه خاص، هدف تروریسم سایبری است. کما اینکه حملات سایبری متعدد به اهداف تصادفی نظیر رایانه‌های بیمارستانی و تجهیزات پزشکی یک کشور هم می‌تواند واجد چنین اثر و نتیجه‌ای باشد؛ در حالیکه در تروریسم سنتی، برای حصول چنین نتایجی «ممکن است به مجموعه‌ای از حملات مسلحانه فیزیکی در قلمرو یک دولت توسط همان گروه تروریستی نیاز باشد» (Bradley K. Ashley; 2003; 34) «

تئوری سوزن یا نظریه انباشت رویدادها، ناظر به این است که دفاع از خود در قبال حملات تروریستی، حتی پس از انقضای مدتی از زمان وقوع حمله و خاتمه آن، میسر و قانونی است. بر اساس این دکترین، بجای اندازه‌گیری شدت هر حمله فردی، باید به تأثیر تجمعی یک سری حملات توجه شود. به این ترتیب، بجای اینکه حق دفاع، بلافاصله پس از انجام یک حمله اعمال شود، اجازه می‌دهد تا پس از اینکه حمله انجام و منقضی شده نیز از حق دفاع از خود در برابر حمله مذکور، استفاده شود. لذا با اِبتنای به این تئوری، دولت‌ها اجازه دارند اقدامات قهری لازم برای قطع زنجیره حملات را انجام دهند. (Tarcisio Gazzini; 2006; pp 319, 331)

در قضیه سکوه‌های نفتی، دیوان بین‌المللی دادگستری اشاره کرد که در یک حمله، فعالیت‌های مسلحانه می‌توانند «ماهیت تجمعی و تجمعی»^۳ داشته باشند. (Oil Platforms (Iran v. U.S.), 2003 I.C.J. 64 Nov. 6, ¶ 161). تعداد زیادی از دولت‌ها، ادعای ترکیه و اسرائیل را از آن جهت که مدعی اند، کراراً درگیر حملات تروریستی در مقیاس کوچک مداوم هستند و حق دفاع از خود دارند را مبتنی بر همین تئوری سوزن یا نظریه انباشت رویدادها، بطور ضمنی پذیرفته اند؛^۴ لیکن این تئوری تاکنون، هرگز بطور رسمی

¹- Antonio Cassese

²- Niaz A. Shah, Self-Defence, Anticipatory Self-Defence and Pre-Emption: International Law's Response to Terrorism, 12 J. Conflict & Security L. 95, 107 (2007), citing Antonio Cassese, The International Community's "Legal" Response to Terrorism, 38 INT'L & COMP. L. Q. 589, 596 (1989)

³- cumulative in character

⁴- Szabó notes that, although the Security Council has been reluctant to accept the needle-prick theory, the Council became less willing to condemn it in the 1980s (particularly in relation to Israeli self-defense wars). See Kinga Tibori Szabo, Anticipatory Action in Self-Defence: Essence and Limits Under International Law 215 (2011).

توسط شورای امنیت یا علمای برجسته حقوقی و حتی دیوان بین‌المللی دادگستری، تأیید نشده است. معذالک، بنظر می‌رسد از منظر تحلیلی، این تئوری در زمینه تروریسم سایبری نیز از آن جهت که آغازی برای شکل‌گیری یک رویه بین‌المللی می‌باشد، قابل‌اعتناء است؛ زیرا حداقل دو کشور (ایالات متحده و اسرائیل) در گذشته بطور خاص در پاسخ به اقدامات واجد «اثر تجمعی»، از قابلیت‌های حمله سایبری جدی استفاده کرده‌اند.

حملات تروریستی سایبری در ماهیت خود نسبت به حملات تروریستی سنتی، شدت کمتری دارند؛ ضمن آنکه اثرگذاری آنها تا حدود زیادی وابسته به «عامل شانس» طراح و عامل انجام عملیات خرابکارانه در موفقیت و حصول نتیجه مطلوب و موردنظر تروریستها است. بنابراین، احتمال وقوع یک سری حملات مخرب نظیر الگویی از ترورهای تصادفی از طریق رایانه‌های پزشکی یا حمل و نقل و یا سوخت‌رسانی برای نا امن کردن کشور یا جامعه هدف وجود دارد؛ لذا دولت قربانی به‌توسل به دکتربین سوزن تحریک می‌شود.

علی‌اِیحال نظر به اینکه واکنش متعارف در دفاع از خود در برابر تروریسم سایبری، لاجرم به همان روش رذیلانه صورت می‌پذیرد تا اقدامی تلافی‌جویانه بنظر برسد (Jörg Kammerhofer; 2004; pp 143, 177) و از آنجا که این رویکرد، تحقیقاً از مرزهای مجاز اقدام پیشگیرانه عبور کرده و احتمالاً بصورت مستقل با حمله سایبری نامتناسب، پاسخ داده خواهد شد؛ با لحاظ اینکه تروریسم سایبری نیز مشمول همان محدودیت‌هایی است که برای دفاع از خود در تروریسم سنتی از قبیل ضرورت، تناسب، فقدان وسایل دیگر و نیز انقضای حق ادامه دفاع از خود پس از آن؛ قابل‌اعمال است؛ لذا مادام که شورای امنیت یا دیوان بین‌المللی دادگستری بر مشروع بودن تئوری سوزن، مهر تأیید بزنند و یا تا زمانی که شواهد کافی وجود داشته باشد که نشان دهد این نظریه بصورت عرف بین‌المللی درآمده، حملات تروریستی سایبری به جز «حمله مسلحانه»، به صرف استناد به حملات تجمعی، نمی‌تواند محملی برای انجام عملیات تلافی‌جویانه تحت عنوان دفاع از خود قرار گیرد و بنابراین، کماکان نامشروع خواهد بود.

۳-۱- ضرورت و تناسب

دفاع از خود در برابر اقدامات مخرب تروریسم سایبری همانند دفاع در قبال حملات مسلحانه نظامی، مستلزم رعایت اصل ضرورت و تناسب می‌باشد.

نظر به اینکه حملات تروریستی عمدتاً متشکل از اعمال غیرقابل پیش‌بینی، ناگهانی و آنی است؛ لذا در پرتو عدم اطمینان قانونی پیرامون تروریسم، تحلیل وضعیت حقوقی دفاع از خود در برابر آن واجد اهمیت

است. بنظر می‌رسد در مقابله با تروریسم سایبری، ضرورت دارد با قرائتی نو از قواعد حقوقی ناظر به حملات مسلحانه و دفاع در قبال آن، تفسیری هرمنوتیک از اصول ضرورت و تناسب مورد نظر در اقدامات مربوط به دفاع مشروع در رویکردی جدید بعمل آید. خصوصاً اینکه دولت‌ها در مورد اقداماتی که به راحتی قابل ردیابی نیستند، باید شواهد واضح و قانع‌کننده‌ای مبنی بر لزوم استفاده از زور در دفاع از خود ارائه کنند و ثابت نمایند که چرا افرادی که برخی از آنها هرگز اسلحه در دست نداشتند، باید مورد هدف نظامی قرار گیرند.

تحت عنوان دفاع از خود در برابر تروریسم سایبری، اقدامات «دفاعی» علیه تروریست‌های سایبری ممکن است شامل اقدامات بحث‌برانگیز مانند قتل‌های هدفمند و سریالی^۱ و یا اقدامات نوظهور «هک هدفمند یا نظام‌مند» سیستم‌های رایانه‌ای مانند به دست گرفتن کنترل سامانه‌های الکترونیکی یا دستکاری سیستم‌های مخابراتی دشمن، باشد. این اقدامات ممکن است در آینده در چارچوب «جنگ علیه تروریسم سایبری» تحت عنوان اقدامات مقابله‌ای صورت پذیرد. (Tarcisio Gazzini; 2006; pp 319, 330). این امر به ویژه از آن جهت که برخی از دولتها جستجوی از راه دور رایانه‌های مجرمان مشکوک را تجویز کرده‌اند، حائز اهمیت است.

البته از حیث انجام اقدامات پیش‌دستانه تحت عنوان اقدامات پیشگیرانه، موضوع نیازمند مذاقه حقوقی است؛ بویژه آنکه «عامل شانس»، تمایز بین پیشگیری از وقوع حمله و دفاع پیش‌دستانه از خود در مقابله با تروریسم سایبری را زائل می‌کند؛ زیرا پیش‌بینی لحظه حمله سایبری، تقریباً غیرممکن است. بنابراین، توسل به دفاع از خود پیشگیرانه از نظر قانونی، تنها در صورتی امکانپذیر است که حملات سایبری به شدت افزایش یابد و احتمالاً با حمله بعدی به سطح «حمله مسلحانه» برسد، یا چنانچه یک سری حملات سایبری ویرانگر یکسان واقع شده و کماکان در حال انجام است، دولت در معرض حمله می‌داند که احتمالاً در لیست بعدی حمله سایبری قرار دارد.

۶- اعمال قواعد حقوق بشر دوستانه بین‌المللی در برابر سایبر تروریسم

بنظر می‌رسد حقوق بین‌الملل بشردوستانه به قدر کفایت، جهت ارائه یک «چارچوب نظارتی» و «مکانیسم مؤثر» برای مجازات اعمال تروریستی مناسب است. این نظام حقوقی، اقدامات تروریستی را در

¹ See Peter M. Cullen, The Role of Targeted Killing in the Campaign against Terror, 48 JOINT FORCE Q. 22 (2008); Mary Ellen O'Connell, Defining Armed Conflict, 13 J. CONFLICT & SECURITY L. 393, 400 (2008); Kenneth Anderson, Targeted Killing in U.S. Counterterrorism Strategy and Law 11 (May 11, 2009) (unpublished working paper of the Series on Counterterrorism and American Statutory Law Project with the Brookings Institution, the Georgetown University Law Center, and the Hoover Institution) (on file with author).

²Jus in Bello

مخاصمات بین‌المللی و داخلی محکوم و پیشنهاد می‌کند سیستمی برای تعقیب و مجازات مرتکبین آنها طراحی و تنظیم گردد. (Luigi Condorelli & Yasmin Naqvi; 37; 2004).

برخلاف حقوق بشر، نظام حقوق بشردوستانه ماهیت خشونت آمیز یا سیستماتیک اعمال تروریستی انجام شده در طول درگیری‌ها را در نظر می‌گیرد؛ اگرچه هر دو نظام حقوقی مذکور در مورد تروریسم و در نتیجه تروریسم سایبری از مجموعه کاستی‌های خود رنج می‌برند. (Fionnuala Ni Aoláin; 2007; 563, 579).^۱ با اینحال، بنظر می‌رسد مرز بین حمله تروریستی و درگیری مسلحانه و نتیجتاً امکان استفاده از زور و یا اعمال قواعد حقوق بشردوستانه در برابر آن مبهم است. حمله تروریستی به دلیل ماهیت اقدامات تروریستی، ممکن است بسته به شرایط خاص، آغازی برای یک «درگیری مسلحانه» باشد. کما اینکه بنظر دیوان بین‌المللی کیفری برای یوگسلاوی سابق نیز شرط اطلاق درگیری مسلحانه به یک حمله تروریستی و استفاده از زور در برابر آن، تکرار «اقدام تروریستی» است.^۲ بنابراین، صرف یک حمله تروریستی سایبری به تنهایی نمی‌تواند آغازگر یک جنگ باشد؛ هرچند بنظر می‌رسد با تحول مفهومی مسئولیت دولتها متعاقب حادثه ۱۱ دسامبر ۲۰۰۱، وقایع پس از این حادثه بطور متناقضی بر عکس آن دلالت دارند.

بهرحال، پیچیدگی‌های مضاعف عملیات‌های ضد تروریسم اخیر («جنگ علیه ترور») نیز از ماهیت بحث‌برانگیز آنها نشأت می‌گیرد و فقط تا حدی با مفهوم کلاسیک جنگ مطابقت دارد. یک حمله تروریستی سایبری می‌تواند بخشی از یک درگیری مسلحانه باشد و یا باعث درگیری مسلحانه شود و به هر روی، آنچه مسلم است اینکه تروریسم، به اندازه درگیری‌های مسلحانه داخلی یا بین‌المللی ممنوع است (Hans-Peter Gasser; 2002; pp 547-68).^۳ لذا پروتکل‌های کنوانسیون ژنو نیز که در همان زمان تصویب، بطور خاص با عباراتی نظیر «تمام اقدامات مربوط به تروریسم، «اعمال تروریسم» و «اعمال یا تهدید خشونت آمیز که هدف اصلی آن گسترش ترور در میان مردم غیرنظامی است»^۴ را منع و جرم‌انگاری کردند و یا آراء قضایی دیوان بین‌المللی کیفری برای یوگسلاوی سابق و یا دادگاه ویژه سیرالئون^۵ ولو آنکه با حملات سایبری ارتباط کمی دارند، از آن جهت که عمل افراطی خاص و اعمالی نیز گروگانگیری را ممنوع و جرم

^۱-Also See Gabor Rona, Interesting Times for International Humanitarian Law: Challenges from the “War on Terror”, in Terrorism and Human Rights 154, (Magnus Ranstorp & Paul Wilkinson eds., 2008).

^۲ 207. Neta C. Crawford, Just War Theory and the U.S. Counterterror War, 1 PERSPECTIVES ON POL. 5, 20 (2003).

^۳ Prosecutor v. Kordić & Čerkez, Case No. IT-95-14/2-A, Appeals Chamber Judgment, ¶ 341 (Int'l Crim. Trib. for the Former Yugoslavia Dec. 17, 2004); See also Prosecutor v. Martić, Case No. IT-95-11-T, Judgment, ¶ 41 n.60 (Int'l Crim. Trib. for the Former Yugoslavia June 12, 2007).

^۴ Also U.N. Secretary-General, A More Secure World: Our Shared Responsibility: Report of the High Level Panel on Threats, Challenges, and Change, ¶ 164(b), U.N. Doc A/59/565 (Dec. 2, 2004).

^۵ Protocol Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Relating to the Protection of Victims of Non-International Armed Conflicts, art. 4(2)(d), June 10, 1977, 1125 U.N.T.S. 17513 [hereinafter Protocol II].

^۶ U.N. Secretary-General, Report of the Secretary-General on the Establishment of a Special Court for Sierra Leone, art. 3(d), U.N. Doc. S/2000/915 (Oct. 4, 2000).

می‌دانند، دلالت بر آن دارند که با تفسیری هرمنوتیک از همین قواعد حقوق بشردوستانه بین‌المللی، می‌توان بیان داشت که تروریسم سایبری نیز بعنوان نوعی عمل خشونت بار و یا تهدیدی خشونت آمیز که هدف اصلی آن گسترش ترور در میان مردم غیرنظامی است، مشمول ممنوعیتهای مقرر می‌باشند. بنابراین با اتکای به اسناد بین‌المللی و رویه قضایی بین‌المللی، اعمال خشونت آمیز ترور سایبری نیز تابع اصول ضرورت، تناسب، انسانیت، تمایز، بی‌طرفی و جوانمردی است.

مسئلاً بلحاظ پیشرفت‌های تکنولوژیکی، امروزه مفهوم کلاسیک تروریسم در حقوق بشردوستانه بین‌المللی با مفهوم متعارف آن، متفاوت است. زمانی که کنوانسیون‌های ژنو تدوین شد، جرم انگاری تروریسم بموجب بند ۱ ماده ۳۳ کنوانسیون چهارم ژنو با هدف جلوگیری از «اقدامات ارعاب‌آمیز برای ایجاد رعب و وحشت در میان مردم» توسط متخصصان صورت پذیرفت.^۱

در رویه قضایی بین‌المللی بنظر می‌رسد یک رژیم حقوقی بالفعل مجزا در خصوص کیفیت اعمال قواعد حقوق بشردوستانه نسبت به اعمال تروریستی ایجاد شد. در پرونده گالیچ، دیوان خاطرنشان کرد که اگرچه اسناد بین‌المللی برای جرم انگاری تروریسم در اشکال مختلف وجود دارد، لیکن دیوان باید خود را به چارچوب قواعد حقوقی ژنو راجع به درگیری‌های مسلحانه متعارف بین دولت‌ها محدود کند.^۲ «تلاش‌های «سیاسی» بین‌المللی علیه انواع تروریسم، حاکی است هرگونه حمله سایبری با هدف ایجاد مرگ یا جراحت به غیرنظامیان یا افراد در طول جنگ و درگیری مسلحانه، نه تنها اگر برای ارعاب مردم انجام شود، بلکه اگر برای وادار کردن یک دولت یا سازمان به انجام یا خودداری از انجام هر عملی استفاده شود، باید یک عمل تروریستی تلقی شود؛ لیکن اگر هدف خشونت و اعمال غیرخشونت آمیز، صرفاً اجبار حاکمیت یک دولت و نه ارعاب مردم آن کشور باشد، عادلانه و منصفانه نیست که بعنوان تروریسم تلقی شوند؛ لذا از شمول تعریف مندرج در کنوانسیون تامین مالی تروریسم ۱۹۹۹ خارج شده‌اند.

به عنوان مثال، ویتک بودن، در حالیکه در جریان حمله سایبری خود در سال ۲۰۰۰، فاضلاب خام را تخلیه می‌کرد و به اموال و محیط زیست آسیب وارد می‌کرد، با انگیزه‌های فردی هدایت می‌شد و نمی‌خواست جمعیت را ارعاب کند یا یک دولت یا یک سازمان بین‌المللی را وادار به انجام کاری بکند. (Susan W. Brenner; 2006; pp 453, 458). انجام یا پرهیز از انجام هر عملی، بدون آنکه

¹- See U.N. Secretary-General, supra note 217, at art. 3(c); Rome Statute of the International Criminal Court, art. 8, 2187 U.N.T.S. 90, July 17, 1998, available at http://www1.umn.edu/humanrts/instree/Rome_Statute_ICC/Rome_ICC_toc.html. Note that negotiations on including "terrorism" as an international crime under the Rome Statute have been underway for more than a decade.
²- Emanuela-Chiara Gillard, The Complementary Nature of Human Rights Law, International Humanitarian Law and Refugee Law, in *Terrorism and International Law: Challenges and Responses* 50 (2002), available at [http://www.iihl.org/iihl/ Album/terrorism-law.pdf](http://www.iihl.org/iihl/Album/terrorism-law.pdf).

وی قصدی در این زمینه داشته باشد، نمی‌تواند عمل مجرمانه او را متصف به وصف تروریسم سایبری نماید.

از آنجایی که حقوق بشردوستانه بین‌المللی اساساً به منظور کنترل رفتار نیروهای نظامی دولتی وضع شده است، لذا حملات سایبری در صورتیکه توسط عوامل نظامی کشورها انجام شوند، کماکان عمل نظامی است و بعید است مشمول مفهوم تروریسم متعارف شوند. این موضوع می‌تواند در نبردهای مسلحانه بین‌المللی یا داخلی که گروه‌های سازمان‌یافته بخش‌هایی از قلمرو یک دولت را تحت کنترل خود درآورده‌اند؛ مصداق داشته باشد. اما افراد و گروه‌هایی که بعنوان رزمنده در میدان نبرد نیستند، چنانچه مرتکب چنین اعمال مجرمانه‌ای بشوند، به هر حال تحت شمول رژیم حقوقی تروریسم متعارف خواهند بود. این در حالی است که نیروهای نظامی دولتها که بموجب مقررات خاص پروتکل ۲۰۰۵ کنوانسیون دریایی، پروتکل ۲۰۱۰ کنوانسیون تصرف غیرقانونی^۱، کنوانسیون تروریسم هسته‌ای ۲۰۱۰، کنوانسیون جدید هوانوردی غیرنظامی ۲۰۱۰، فعالیت نظامی انجام می‌دهند، از این رژیم حقوقی مستثنی هستند.^۳ بنابراین، نیروهای نظامی که یک پهباد غیرنظامی را ربوده و آنرا به ساختمانی می‌کوبند یا از طریق حملات سایبری در یک درگیری مسلحانه، باعث تخریب نیروگاه هسته‌ای کشور دیگری می‌شوند، مشمول رژیم حقوقی تروریسم متعارف نخواهند بود. (David J. Bederman; 2010; pp 31, 44).

التهایه نتیجه امر هر چه باشد، چنین استثنایی لزوماً مبین یک شکاف عمیق قانونی نیست تا مجرا و یا محملی برای رهای از مسئولیت و مجازات قانونی عمل جنایتکارانه باشد؛ زیرا چنین اعمالی همچنان بعنوان جنایات جنگی قابل مجازات هستند و می‌توانند تا حدودی بعنوان تروریسم شناخته شوند، اگرچه شکلی قدیمی از مخاصمات^۴ است.

نتیجه

بنظر می‌رسد با تحلیل کنوانسیون‌های ضد تروریستی، با وجود آنکه برخی از جنایات خارج از محدوده رژیم معاهده باقی می‌مانند، اما همچنان می‌توانند تحت نظام حقوق بین‌الملل عرفی، بعنوان اقدامات تروریستی سایبری تلقی شوند.

در فناوری، همواره بحث بر سر آن بوده که داده‌ها توسط انسان طراحی گردیده، اما وجود انسان در داده و داده در انسان محور بحث اصلی است. روزی انسان در داده‌های اطلاعاتی بود و امروزه داده‌ها در

^۱- See ICAO, Protocol Supplementary to the Convention for the Suppression of Unlawful Seizure of Aircraft.

^۲- Nuclear Terrorism Convention, at art. 4(2).

^۳- Convention on the Suppression of Unlawful Acts Relating to International Civil Aviation, at art. 6(2).

^۴- Jus in Bello.

انسان. بدن انسان به هیچ وجه مستقیماً به رایانه متصل نیست؛ بنابراین اکثر اقدامات تروریستی سایبری، به استثنای مواردی که منجر پیگیری داده‌های اشتباه توسط انسان به دلیل حمله سایبری می‌شود، از نظر زمانی قبل از آسیب به خود شخص، با ایراد صدمه به اموال و داراییها، منجر به خسارت مالی و اقتصادی می‌شوند. اتکای روزافزون به فناوری در کشورهای توسعه‌یافته، همزمان با آسیب‌پذیری شبکه‌های رایانه‌ای، منجر به وضعیتی شده که مجرمین سایبری می‌توانند بین نهادهای مختلفی که در معرض حملات سایبری هستند، از بانک‌ها و مؤسسات مالی گرفته تا سیستم‌های دفاعی نظامی، هر کدام را که هدف است، به آسانی انتخاب کنند.

با این حال، اگرچه همه این حملات تحت تعریف مندرج در پیش‌نویس کنوانسیون جامع تروریسم بین‌المللی قرار نمی‌گیرند؛ لیکن، نشان‌دهنده اجماع بین دولت‌ها در اینخصوص، و به این ترتیب، تا حدی انعکاسی از حقوق عرفی است (Ruwantissa Abeyratne; 2011; pp 337, 340). در تعریف پیش‌نویس کنوانسیون، از عباراتی نظیر «آسیب جدی به اموال عمومی یا خصوصی» و «زیان‌های اقتصادی عمده»، استفاده شده که بسیار ذهنی و انتزاعی هستند؛ لیکن می‌توان فهرستی از اشیاء مستعد حملات سایبری تنظیم کرد که ممکن است صرفاً مبتنی بر شرایط و موقعیت فردی عامل ارتکاب حمله، با «هدف» وادار کردن دولت به انجام یا خودداری از انجام کاری، مورد حمله سایبری قرار بگیرند، در حالیکه هدف وی، ارعاب جمعیت مردمی نباشد. لذا در باب کیفیت اعمال قواعد حقوقی ناظر به تروریسم سایبری، ملاحظاتی مورد توجه است؛ از جمله اینکه آیا این اولین حمله تروریستی شخص یا گروه تروریستی است، آیا مرتکب عمل تروریستی بدنبال تحقق خواسته‌ای است، آیا این وضعیت مستحدثه، دارای پس‌زمینه سیاسی است و غیره. بنابراین، باید بر قصد ارعاب یک جمعیت که احتمالاً از ماهیت و زمینه خود عمل مجرمانه ناشی می‌شود، تمرکز کرد.

به دلیل ماهیت مجازی بسترهای حملات سایبری، اغلب این حملات، با شکست مواجه می‌شوند. لذا نمی‌توان انتظار داشت که خسارات قابل توجهی به اموال خصوصی مختلف مردم وارد کنند بنحوی که شهروندان عادی را به وحشت و ارعاب بیاندازد. بنابراین، هنگامی که در تروریسم سایبری پیرامون دارایی و ضرر اقتصادی صحبت می‌شود، منظور حملات سایبری علیه اشیایی نظیر زیرساخت‌های حیاتی است که برای عملکرد اقتصاد جامعه بعنوان یک کل ضروری هستند و مردم از تخریب و انهدام آنها به وحشت بیفتند. نتیجتاً حملات سایبری که احتمالاً به تأسیسات رایانه‌ای حیاتی کشاورزی و غذا، آب، بهداشت عمومی، خدمات اضطراری، دولت، مخابرات، انرژی، حمل و نقل، بانک و امور مالی، صنایع شیمیایی و مواد

خطرناک، پست و حمل و نقل، پلیس و... آسیب می‌رساند، باید بموجب قواعد حقوق بین‌المللی عرفی موجود، اقدامات تروریستی و در نتیجه تروریسم سایبری تلقی شوند.

بدیهی است که در حملات تروریستی، «مرگ یا آسیب جدی بدنی»، به خصوص اگر قربانیان تصادفی باشند، هر فرد عادی را بدون توجه به ابزاری که تروریست‌ها بکار می‌گیرند، می‌ترساند. بنابراین، جدای از اعمال جرم انگاری شده در اسناد بین‌المللی موجود، حملات سایبری علیه سدها، شبکه‌های آبرسانی، جایگاه‌های سوخت و کارخانه‌های تولید مواد غذایی، شبکه کنترل حمل و نقل زمینی، خودروهای رایانه‌ای، کنترل‌های ناوبری هوایی، مؤسسات پزشکی، مواد شیمیایی، آزمایشگاه‌ها و سایر امکانات نیز باید طبق هنجارهای مرسوم، اقدامات تروریستی سایبری در نظر گرفته شوند.

اگرچه سایبرتروریسم در مفهوم نوین و روبه‌رشد آن، بطور واضح در سطح جهانی جرم انگاری نشده است؛ لیکن چنین اقدامات تروریستی سایبری، مانند سایر اعمال تروریستی و حملات تخریبی که به امنیت ملی و بین‌المللی آسیب وارد می‌آورند، می‌توانند به عنوان جنایات علیه بشریت، مورد پیگرد قانونی قرار گیرند.

خطر تروریسم سایبری در زمان صلح به اندازه کافی تحت حمایت حقوق بین‌الملل می‌باشد و اکنون ضروری است چارچوب قانونی و حقوقی مؤثر و کارآمد پیرامون واکنش به این تهدید تعیین گردد تا مشخص شود که آیا چنین اقداماتی به آستانه یک «حمله مسلحانه» می‌رسد و آیا دولت‌ها می‌توانند با نیروی مسلح به آن پاسخ دهند یا خیر.

منابع

1. **Abeyratne, Ruwantissa; Cyber Terrorism and Aviation—National and International Responses, 4 J. Trnsp. Security 337, 340 (2011).**
2. **Andrea Bianchi, Terrorism and Armed Conflict: Insights from a Law & Literature Perspective, 24 LEIDEN J. INT'L L. 1, 7 (2011).**
3. **Anna-Maria Talihärm, Cyber Terrorism: in Theory or in Practice? 3.2 Defence Against Terrorism Rev. 59, 62 (2010).**
4. **Bianchi, Andrea; Terrorism and Armed Conflict: Insights from a Law & Literature Perspective, 24 Leiden J. Int'L L. 1, 7 (2011).**
5. **Bill. Nelson, Rodney Choi, Micael Iacobucci, Mark Mitchell & Greg Gagnon, Cyberterror: Prospects and Implications, at IX (1999).cited with approval in Dorothy E. Denning, Cyberterrorism: Testimony before the Special Oversight Panel on Terrorism, Committee on**

- Armed Services, U.S. House of Representatives, GEORGETOWN UNIV. (May 23, 2000), <http://www.cs.georgetown.edu/~denning/infosec/cyberterror.html>.
6. Bradley K. Ashley, Anatomy Of Cyberterrorism: Is America Vulnerable? 34 (Feb. 27, 2003) (unpublished research paper submitted for graduation requirements), available at <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/awc/ashley.pdf>
 7. Chesterman, Simon; JUST WAR OR JUST PEACE? Humanitarian Internation and International Law 48 (2001).
 8. Christine Gray, International Law and the Use of Force 116 (2000).
 9. Chirstian Henderson, The persistant Advocate and The Use of Force: The Impact of The United States on The Jus Ad Bellum in The Post-Cold War Eea 158 (2010).
 10. Clay Wilson, Botnets, Cybercrime and Cyberterrorism; Vulnerabilities and Policy Issues for Congress 18 (2008).
 11. Conway, Maura; Terrorism and IT: Cyberterrorism and Terrorist Organizations Online 6 (2003) (paper prepared for presentation at the International Studies Association Annual International Convention in Portland, Oregon).
 12. David J. Bederman, Acquiescence, Objection and the Death of Customary International Law, 21 DUKE J. COMP. & INT'L L. 31, 44 (2010).
 13. Dennings, Dorothy; A View of Cyberterrorism Five Years Later, in Readings in Internet Security: Hacking, Counterchecking, and Society (K. Himma ed., 2006)
 14. Dennings, Dorothy E; Cyberterrorism: Testimony before the Special Oversight Panel on Terrorism, Committee on Armed Services, U.S. House of Representatives, GEORGETOWN UNIV. (May 23, 2000),
 15. Derek Jinks; September 11 and the Laws of War, 28 YALE J. INT'L L. 32 (2003).
 16. Dobrot, Laurence Andrew; The Global War on Terrorism: A Religious War? STRATEGIC STUD. INST. 6 (2007), available at <http://www.strategicstudiesinstitute.army.mil/pdf/files/pub822.pdf>
 17. Ellsmore, Nick; Cyber-Terrorism in Australia: The Risk to Business and a Plan to Prepare 7 (2002).
 18. Emanuela-Chiara Gillard, The Complementary Nature of Human Rights Law, International Humanitarian Law and Refugee Law, in

- Terrorism and International Law: Challenges and Responses 50 (2002)**, available at <http://www.iihl.org/iihl/Album/terrorism-law.pdf>
19. **Fionnuala Ni Aoláin, The No-Gaps Approach to Parallel Application in the Context of the War on Terror, 40 ISR. L. REV. 563, 579 (2007)**
 20. **Flemming, Peter & Stohl; Michael Myths and Realities of Cyberterrorism, in Countering Terrorism Through International Cooperation: Proceedings of the International Conference 70-105 (Alex P. Schmid ed., 2001).**
 21. **Gabor Rona, Interesting Times for International Humanitarian Law: Challenges from the “War on Terror”, in Terrorism and Human Rights 154, (Magnus Ranstorp & Paul Wilkinson eds., 2008).**
 22. **Gabriel Weimann, Cyberterrorism: How Real Is the Threat? U.S. INST. OF PEACE, Dec. 2004, at 1, 11.**
 23. **Gazzini, Tarcisio The Rules on the Use of Force at the Beginning of the XXI Century, 11 J. CONFLICT & SECURITY L. 319, 331 (2006).**
 24. **Gillard, Emanuela-Chiara The Complementary Nature of Human Rights Law, International Humanitarian Law and Refugee Law, in Terrorism and International Law: Challenges and Responses 50 (2002)**, available at <http://www.iihl.org/iihl/Album/terrorism-law.pdf>.
 25. **Gordon Sarah & Ford, Richard Cyberterrorism? Symantec (2003)**
 26. **Henderson, Chistian; The Persistent Advocate and the Use of Force: The Impact of the United States on the Jus Ad Bellum in the Post-Cold War; Era 158 (2010).**
 27. **Hans-Peter Gasser, Acts of Terror, “Terrorism” and International Humanitarian Law, 84 INT’L REV. RED CROSS 547–68 (2002).**
 28. **Higgins, Rosalyn; The General International Law of Terrorism, in Terrorism & Int’L L. 28 (Rosalyn Higgins & Maurice Flory eds., 1997)**
 29. **Jörg Kammerhofer, Uncertainties of the Law on Self-Defence in the United Nations Charter, 35 NETH. Y.B. INT’L L. 143, 177 (2004).**
 30. **Kammerhofer, Jörg Uncertainties of the Law on Self-Defence in the United Nations Charter, 35 NETH. Y.B. INT’L L. 143, 177 (2004).**
 31. **Keene, Shima D. Terrorism and the Internet: A Double-Edged Sword, 14 J. Money Laundering Control 359, 364-65 (2011).**
 32. **Klang, Mathias; A Critical Look at the Regulation of Computer Viruses, 11 INT’L J. L. & INFO. TECH., 162, 167 (2003).**

33. **Kelman, Alistair; The Regulation of Virus Research and the Prosecution for Unlawful Research? 3 J. INFO. L. & TECH. (1997), available at <http://elj.warwick.ac.uk/jilt/compcrim/97-3kelm/>,**
34. **Kenneth Watkin, Controlling the Use of Force: A Role for Human Rights Norms in Contemporary Armed Conflict, 98 AM. J. INT'L L. 1, 1–34 (2004).**
35. **Krieken, Peter J. Van Terrorism and the International Legal Order; 109 (2002).**
36. **Luigi Condorelli & Yasmin Naqvi, The War Against Terrorism and Jus in Bello: Are the Geneva Conventions Out of Date?, in Enforcing International Law Norms Against Terrorism ; 37; (2004).**
37. **Matthew J. Skleroy, *Solving the Dilemma of State Response to Cyberattacks: A Justification for the Use of Active Defenses Against States Who Neglect Their Duty to Prevent*, 201 MIL. L. REV. 1, 64-65 (2009)**
38. **McKeever, David The Contribution of the International Court of Justice to the Law on the Use of Force: Missed Opportunities or Unrealistic Expectations? 78 Nordic J. INT'L L. 361, 396 (2009).**
39. **Mauro, Massimo Threat Assessment and Protective Measures: Extending the Asia–Europe Meeting IV Conclusions on Fighting International Terrorism and Other Instruments to Cyber Terrorism, in Cyberwar, Netwar and the Revolution in Military Affairs; 219, 221 (Edward Halpin et al. eds., 2006).**
40. **Nico Schrijver & Larissa van den Herik, Leiden Policy Recommendations on Counter-terrorism and International Law, 57 NETH. L. REV. 531, 541-42 (2010).**
41. **Peter J. Van Krieken, Terrorism and The International Legal Order 109 (2002).**
42. **Raphaël van Steenberghe, Self-Defense in Response to Attacks by Non-state actors in the Light of Recent State Practice: A Step Forward, 23 Leiden J. Int'L L. 183, 193 (2010).**
43. **Ronen, Yaël Incitement to Terrorist Acts and International Law, 23 Leiden J. INT'L L., 645, 654 (2010).**
44. **Ruwantissa Abeyratne, Cyber Terrorism and Aviation—National and International Responses, 4 J. TRANSP. SECURITY 337, 340 (2011).**
45. **Sarah Gordon & Richard Ford, *Cyberterrorism?* Symantec (2003), <https://www.symantec.com/avcenter/reference/cyberterrorism>.**

46. **Shiryaev, Yaroslav; Circumstances Surrounding the Separation Barrier and the Wall Case and Their Relevance for the Right of Self-Defense, 14 GONZ. J. INT'L L. 1 (2010)**
47. **Schrijver Nico & Herik; Larissa van den Leiden Policy Recommendations on Counter-terrorism and International Law, 57 Neth. L. Rev. 531, 541-42 (2010).**
48. **Shah, Niaz A. Self-Defence, Anticipatory Self-Defence and Pre-Emption: International Law's Response to Terrorism, 12 J. Conflict & Security L. 95, 107 (2007),**
49. **Shima D. Keene, Terrorism and the Internet: A Double-Edged Sword, 14 J. Money Laundering Control 359, 364-65 (2011).**
50. **Simona R. Soare, Joe Burton Smart Cities, Cyber Warfare and Social Disorder, [UNDATED].2021.**
51. **Singh Arun Kr. & Siddiqui, Ahmad T. New Face of Terror: Cyber Threats, Emails Containing Viruses, 1 ASIAN J. TECH. & MGMT. RES. (2011) (discussing the new face of terror).**
52. **Skleroy, Matthew J. Solving the Dilemma of State Response to Cyberattacks: A Justification for the Use of Active Defenses Against States Who Negelect Their Duty to Prevent, 201 MIL. L. REV. 1, 64-65 (2009)**
53. **Susan W. Brenner, Cybercrime, Cyberterrorism and Cyberwarfare, 77 REVUE INTERNATIONALE DE DROIT PÉNAL [R.I.D.P.] 453, 458 (2006).**
54. **Starr, Stuart H. Towards and Evolving Theory of Cyberpower, in The Virtual Battlefield: Perspectives on Cyberwarfare, 18, 34 (Christian Czosseck & Kenneth Geers eds., 2009).**
55. **Steenberghe, Raphaël; van Self-Defense in Response to Attacks by Non-state actors in the Light of Recent State Practice: A Step Forward? 23 LEIDEN J. INT'L L. 183, 193 (2010).**
56. **Strobel, W.P. A Glimpse of Cyberwarfare, 128 U.S. News & World Rep. 32 (2000), cited in Joe Wesley Moore, Information Warfare, Cyber-Terrorism and Community Values 24 n.66 (2002) (unpublished LL.M. thesis, McGill University), available at <http://www.hSDL.org/?view&did=458383>.**
57. **Szabo, Kinga Tibori; Anticipatory Action in Self--Deffence: Essence and Limits Under International Law 215 (2011).**
58. **Tikk, Eneken; Comprehensive Legal Approach to Cyber Security, 35 Dissertations Juridical Universities Tartuensis 22 (2011).**

59. **Talihärm, Anna-Maria Cyber Terrorism: in Theory or in Practice? 3.2 Defence Against Terrorism Rev. 59, 62 (2010).**
60. **Tarcisio Gazzini, The Rules on the Use of Force at the Beginning of the XXI Century, 11 J. CONFLICT & SECURITY L. 319, 331 (2006).**
61. **Ulfstein, Geir; Terrorism and the Use of Force, 34 Security Dialogue 153, 153-68 (2003).**
62. **Walker, Clive; The Legal Definition of “Terrorism” in United Kingdom Law and Beyond, 2007 PUB. L. 331, 336 (2007).**
63. **Watkin, Kenneth; Controlling the Use of Force: A Role for Human Rights Norms in Contemporary Armed Conflict, 98 AM. J. INT’L L. 1, 1–34 (2004).**
64. **Weimann, Gabriel; Cyberterrorism: The Sum of All Fears? 28 Stud. In Conflict & Terrorism 129, 130 (2005), cited in Clive Walker, Cyber-Terrorism: Legal Principle and Law in the United Kingdom, 110 PENN ST. L. REV., 625, 634 (2006.)**
65. **Wilson, Clay Botnets; Cybercrime, and Cyberterrorism: Vulnerabilities and Policy Issues for Congress 18 (2008).**
66. **Yaroslav Shiryaev, Circumstances Surrounding the Separation Barrier and the Wall Case and Their Relevance for the Right of Self-Defense, 14 GONZ. J. INT’L L. 1 (2010).**

Web sites

<http://www.un.org/terrorism/instruments.shtml> (last visited Aug. 21, 2012).

<http://www.cs.georgetown.edu/~denning/infosec/cyberterror.html>

<http://www.cs.georgetown.edu/~denning/infosec/cyberterror.html>.

<https://www.symantec.com/avcenter/reference/cyberterrorism.pdf>.

<http://www.hsdl.org/?view&did=458383>

http://www.gonzagajil.org/index.php?option=com_content&view=article&id=206:circumstances-surrounding-the-separation-barrier-and-the-wall-case-and-their-relevance-for-the-amp;catid=83:volume-14-issue-1-2010-2011&Itemid=26

<http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/awc/ashley.pdf>